

Az „újrágondolás“ lehetőségei és határai

Hegelnek az a megállapítása, hogy „a bölcselkedés rendszer nélkül nem lehet tudományos“ a marxista filozófiára különösképpen érvényes manapság. A marxista filozófia mint világnézeti totalitás egymással szervesen összefüggő, egymásból következő és kölcsönösen meghatározó elméleti-gyakorlati problémák nyitott fogalmi rendszere, mely a marxista totalitáskonceptió szintjéről tekintve kérdésessé teszi Hegel egy másik megállapítását, amely szerint „a filozófia mindegyike része egy filozófiai egész“. A marxista filozófia, illetve a munkásmozgalom társadalmi-politikai gyakorlatának viszonyában jelentkező kölcsönös meghatározottság új megvilágításba helyezi a filozófián belül is rész és egész problematikáját. Ebben a helyzetben módszertani képtelenség egy „részproblémát“ elszigetelten tárgyalni viszonylagos megoldása reményében, anélkül hogy a rendszer gondolatkörének fontosabb elemeit a kérdés kapcsán szükségszerűen ne érintenénk, és ne tárnók fel az először elméletileg (de nem pusztán elméleti magánvalóságában) felmerülő probléma és a gyakorlati-elméleti totalitás egésze közötti organikus összefüggéseket. Különös fontosságú ez a megfontolás akkor, ha elmélkedésünk tárgya egy olyan alapvetően gyakorlati kérdés, amelynek megoldási lehetőségei a rendszer egészét érintik.

Hasonló előfeltevésekből indulhatott ki Sztranyiczki Gábor a determinizmusról szóló könyvének* megírásakor, amelyben — bevallottan — a determinizmus kérdéskörének „kritikai újrágondolását“ tűzi ki célul. Ez a szempont a fentiek értelmében és a tárgy természetéből adódóan kettős elméleti-módszertani vonatkozást tartalmaz: egyrészt e probléma újrágondolása a determinizmuselmélet meghatározott-meghatározó mivoltánál fogva szükségszerűvé teszi a marxizmus alapvető kérdéseit rögzítő és kifejtő fogalomrendszer újrágondolását a munkáosztály elméleti (ideológiai) és társadalmi-politikai gyakorlata, stratégiai és taktikai célkitűzéseinek történelmi-társadalmi meghatározottságával való kölcsönhatásában, másrészt a „kritikai“ jelző (amennyiben az újrágondolásnak nemcsak külső formaiságára, hanem belső lényegiségére utal) az újrágondolás ismeretelméleti és társadalmi-történelmi feltételeire és lehetőségeire vonatkozik.

A szerző szerint a marxizmus rene-

szánszának a dogmatikus szemléletmód leküzdésében elért „részeredményei [...] nem érintik a dogmatikus szemlélet alapjait“ (5.) — épp ezért tekinthetők részeredményeknek —, ugyanakkor figyelmeztet: „Tudomásul kell venni, hogy részproblémákra bontva, a dogmatikus szemlélet meghaladásának feladata egyszerűen nem oldható meg. Le kell hatolni a probléma legmélyebb alapjaihoz, hogy hitelesen rekonstruálhassuk a történelem materialista szemléletét mint a társadalmi mozgás, illetve fejlődés tudományát.“ (Uo.)

Sztranyiczki Gábornak a dogmatikus szemléletmód egészének kiküszöbölésére irányuló elméleti igénye az általános elméleti program, a következőkben mégis egy partikuláris kérdésfeltevéssé redukálódik: „Egyáltalán milyen összefüggés van a történelmi mozgás tudományos elmélete és a determinizmuskonceptió között? Vajon az a mélyreható forradalom, amelyet a marxizmus vitt véghez az emberi gondolkodás történetében, nem hozott-e minőségileg újat magában a determinizmus-felfogásban is?“ (5–6.) E kérdésre adandó igenlő válasz önmagában véve a dogmatikus determinizmus-szemlélettől sem idegen. Egy dolog ugyanis a marxizmus determinizmuselméletét megtisztítani dogmatikus felfogásának korlátaiktól és logikai buktatóitól, és más dolog a marxista determinizmus-elméletből kiindulva (vagy annak kapcsán „kritikailag“ újrágondolni a marxizmus egész problémakörét mint „a társadalmi mozgás tudományát“. Az első eljárás, bármennyire átfogónak bizonyul is a marxizmus fogalomrendszerét illetően, nem nyújthat többet a dogmatikus determinizmus-szemlélet kritikájánál, és ebből kiindulva az ortodox marxizmus determinizmus-felfogásának a rekonstrukciójánál. A szemléletnek a szaktudományos kutatás legújabb eredményeivel való felfrissítése révén valóban el lehet jutni egy, a marxista gondolkodás elméleti és módszertani követelményeinek megfelelő, az elmélet továbbfejlődése és gyakorlati alkalmazása szempontjából funkcionális determinizmus-fogalom kimunkálásához. E téren Sztranyiczki eredményei jelentősek. De a módszertani célkitűzés általánossága és a determinizmus sajátos kérdésköre közötti szempontkülönbség ennek az önmagában véve jelentős próbálkozásnak az eredményeit is „részeredményekké“ minősítheti.

Ha a „gyakorlati létviszonyként“ tétélezett determinizmust a marxizmus köz-

* Sztranyiczki Gábor: Determinizmus és emberi lét. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

ponti problémájának tekintjük, ennek bármilyen értelmezése a marxizmus elméletének és módszertanának egészét érinti. A marxista gondolatrendszer minden problémáját külön-külön vissza lehet vezetni, újra lehet értelmezni a determinizmuskoncepció nézőpontjából, de sem valamelyik partikuláris problémát, sem a marxizmus egészét nem lehet a marxista determinizmuselmélettel azonosítani. Képletesen szólva, ha a determinizmusfelfogást a marxista eszmerendszer *alapjának* tekintenők, akkor ki kellene fejteni e gondolatrendszer egészének erre épülő *felépitményét*, ebben nyilatkozni meg az „újraértelmezett” alap funkcionalitása.

A meghatározottság kérdése azon nyomban megszűnik „részproblémának” lenni, míhelyt bebizonyosodik, hogy ténylegesen a marxizmus alapját érintő kérdés. Ehhez viszont a „probléma” tárgyalásának filozófiatörténetileg szükségyszerűen át kell mennie a marxizmus módszertani alapját alkotó dialektika kérdéskomplexumának tárgyalásába. A marxista determinizmusfelfogás dogmatikus értelmezése nem a dialektika lényegéből vezeti le a meghatározottság problémáját, hanem a történelmi meghatározottságba zárja a dialektikát, ami azt eredményezte, hogy a determinizmus történelmi formáinak zártága és merevsége szükségyszerűen és objektíve a dialektika gyakorlati megnyilvánulásának (társadalmi gyakorlat) történelmi korlátaiként és elméleti kifejtésének (elméleti gyakorlat) dogmatizmusaként jelenik meg. Tehát a dogmatikus determinizmuskoncepció mint a marxizmus dogmatikus alapjait és a dogmatikus marxizmus egész eszmerendszerét (felépitményét) létrehozó szemlélet maga is módszertani következménye egy dogmatikus társadalmi-elméleti gyakorlatnak.

Mit értünk dogmatizmuson, és hogyan jöhet létre? Annál is inkább fontos végre feltenni ezt a kérdést, mert a dogmatizmus, dogmatikusság, dogmatizálás vádjá a marxista filozófia fejlődéstörténetének egy adott korszakával és ennek marxista szerzőivel szemben mint értéktételt — de ismétlések beidegződése során — maga is lassan dogmává válik. Magukat egyébként nem-dogmatikusoknak tekintő marxista szerzők e bíráló célzatú minősítés megtételével és az ebben benne rejlő elhatárolódással könnyedén át is siklanak a probléma fölött. Elmulasztják szakszerűen vizsgálni: szükségyszerű fejlődési szakasz-e a dogmatizmus, s ha igen, miért szükségyszerű a marxista filozófia fejlődéstörténetében.

A dogmatizmus leegyszerűsítő kezelése, mely azt egy történelmi korszak filozófiai szemléletmódjának tekinti, is-

meretelméletivé redukálja a kérdést. Ha ki is mutathatók ilyen értelemben a kanonizált szövegek logikai buktatóit, mindebből még nem következik annak a történelmi-társadalmi gyakorlatnak az immanens kritikája, amelynek a dogmatizmus mint szemléletmód szerves része, és amely maga is e világnézeti egységesség és ismeretelméleti szűklátókörűség hatása alatt működik. A dogmatizmus alapjait ténylegesen érintő kritika tehát előfeltételezi a dogmatizmust kitermelő történelmi-gyakorlati körülmények kritikáját.

A tudományos elméletként funkcionáló ideológia — a marxizmus — a gyakorlati-elméleti tevékenység állandóan megújuló *önismerete*, s összetevő elemeként egyben az önmeghatározódás elméleti kifejeződése. Következésképpen fő sajátossága az, hogy teoretikus és gyakorlati lehetőségeihez, mint a gyakorlati szerves elméleti vetülete, következetesen *kritikailag* viszonyul: önmaga „mikéntjét” (lehetőségeinek lehetőségét) állandó kritikai viszonyulás tárgyává teszi. Ez a helyzet szükségyszerűen igényli a gyakorlati-elméleti totalitás keretében a két egymásba folyton átsapó pólus nyitott *kommunikációs* viszonyát, amelyben kölcsönösen kifejeződnek egyrészt elméletileg a gyakorlat szabadság lehetőségei, másrészt gyakorlatilag az elmélet szabadság lehetőségei. Az önkritika képességét is kifejlesztő kritikai viszonyulás mint aktív, dialektikus kölcsönhatás (a gyakorlat mint az elmélet módszertani korlátainak folytonosan megújuló kritikája, és az elmélet mint a gyakorlati tevékenység történelmi korlátainak folytonosan megújuló kritikája) mindig az adott történelmi-társadalmi és elméleti körülményeknek a kritikája. Enélkül nem tisztázhatók az önmeghaladás lehetőségei és határai.

A dogmatizmus fellépésének okai tehát a gyakorlati-elméleti tevékenység két oldalának elkülönülésében keresendők, vagyis abban a természetellenes helyzetben, amikor e kettő belső kölcsönhatása *külsővé* válik: a gyakorlat az elmélethez mint önmagán kívülvalóhoz, s az elmélet a gyakorlathoz szintén mint külső, megkülönböztetett tárgyhoz viszonyul, ami kizárja a köztük fennálló aktív kommunikációs viszonyt. Ezáltal az elmélet a gyakorlati tevékenység önismereti tartalmából annak külső ideologikus formájává válik, a szónak „hamis tudati” értelmében. Vagyis elszakadva a gyakorlattól, tisztán tudati afirmációvá lesz, annak a gyakorlatnak mint tárgynak a tudati afirmációja, amely, megfosztva a konkrét elméleti meghatározottságban feltároló változás, átalakulás, jövőre irányultság lehetőségeitől, a történelmi

szükségyszerűség egyoldalú kifejeződésévé válik.

Egy történelmi helyzetben a marxizmus dogmatikussá válásának okai nyilvánvalóan nem a klasszikus szövegek meg nem értésében vagy félreértésében, nem is egyes marxista gondolkodóknak a fennálló társadalmi-politikai helyzet helyes értelmezésében felmerülő szubjektív képtelenségében keresendők, mint ahogy e ferdeségek egyénekhez kötődő kiigazítása sem számolja fel a maga nemében a dogmatizmus továbbélését. Ha a dogmatizmust a valóság helytelen értelmezésének tekintenők, Marxnak a XI. Feuerbach-tézisben megfogalmazott gyakorlati-filozófiai programjával kerül-nének szembe. Az elmélet egy ilyen fel-fogásban hatékony valóságátalakító tényezőtől annak pusztá értelmezésévé merevedik, vagyis a gyakorlat alkotóelemeként tételezett szubsztanciális lehetőségei az elméleti aktivitás lehetetlenségébe csapnak át. A hamis kérdésfeltevések, az állógikus eszmefuttatások, a rész-igazságok eltúlzása, a tankönyv-sematizmus és a politikai demagógia kanonizáló általánosításai csak külső formai megnyilvánulásai egy lényegi tartalomnak, amely mélyebb összefüggésekben rejlik.

A dogmatizmus okai a marxizmusnak mint filozófiai eszmerendszernek és a munkásszótály történelmi-társadalmi gyakorlatának *viszonyából* bonthatók ki. Ebben a viszonyban nyilvánul meg történelmileg először a filozófia és a sajátosan emberi gyakorlat *integrálódási folyamata*, amelyben a filozófia — hagyományos szemlélődő-értelmező funkcióján túllépve — konkrét elméleti dimenzióra, történelemalakító funkcióra tesz szert. E folyamat története egyben a marxista filozófia *fejlődéstörténete*, amelyben nyomon követhető, hogyan válik a filozófia a létről alkotott elvont reflexiók rendszeréből az emberi tevékenység tárgyává tett lét — a „miként-lét” — elméleti kifejezőjévé, konkrét önismeretévé. Ebben mutatkozik meg a marxista filozófia ideológikus funkciójának (ideológikumának) újszerűsége.

Az ideológia azonban a valóság emberi társadalmiság tudataként kifejlődő elméletnek *történelmi* formája, amelyben az elmélet a valóság emberi gyakorlat hamis tudata. Az elmélet funkcióváltásának (gyakorlativá válásának) módszertani előfeltétele az ideológiai-kritikai funkció gyakorlása, vagyis az egyéni és kollektív tudatba berögződött látzatoktól fogalmaknak és hamis képzeteknek a lebontása és behelyettesítése a valóságos emberi lét lényegi összefüggéseire fényt derítő társadalomtudományi fogalmakkal. A lét mikéntje azonban (a „szabadság birodalmára” való átmenet) a

lét lehetőségeinek (a „szükségesség birodalmának”) van alárendelve, tehát maga is történelmileg meghatározott. E körülmények között az elidegenedés megszűntetésére irányuló tevékenység lehetőségeiben még benne rejlik magának az elidegenedésnek a lehetősége. A jelennek e kettős irányból történő, ellentmondásos meghatározottságában a múlt hatalma, öröksége a jövő valós szabadság lehetőségeinek határt szab, a múlt determináns lehetőségei a jövő lehetetlenségeiben tükröződnek. Ebből következően az elmélet tárgya a lét lehetőségei és mikéntjének lehetőségei között megosztott, s így az elmélet ideológikumában a hamis tudatosság és a tudományos fogalomrendszer egyaránt helyet kap. Az új elméleti tartalmakon a múlt formái uralkodnak, mert maga az új tartalmú gyakorlat is a régi formákhoz kötődik mindaddig, míg történelmileg kifejleszti az ezek kritikai meghaladásához szükséges új, a tartalmának lényegiségéből fakadó sajátos formákat. Mindaddig viszont, míg e folyamat történelmileg kiteljesedik, mind az elméletnek, mind a gyakorlatnak a jövő irányában való nyitottsága *történelmileg determinált*. Ebből a képtelből könnyen levezethető a dogmatizmus lehetősége mint valamely marxista elméleti alapokon és a munkásszótály gyakorlati tevékenysége folytán kifejlődő gyakorlati-elméleti totalitás egy történelmi-kezdeti periódusának *önkifejeződése*.

Az elmélet és gyakorlat közötti aktív kommunikáció hiányában a „dogmák” rendszerévé merevedett elmélet nem tölti be az egyén valóságos társadalmiságához való kötődésének — e viszony szubjektív formájaként tételezett — tudományos-ideológiai funkcióját. Ennélfogva az egyén a gyakorlatban valóságos társadalmiságának csak történelmi korlátait realizálja, az elméletben pedig e korlátok leküzdhetőségének legfennebb utópiáját kapja.

Az elméleti fogalmaknak a tényleges kritikai-önkritikai tevékenységéből származó valóságos kopása helyébe a kritikai tevékenység vérkeringéséből kikapcsolt fogalmak *erkölcsi kopása* lép. Vagyis ezek a fogalmak nem a használat, hanem ennek hiánya miatt avulnak el. E negatív folyamat nemcsak az egyes elméleti fogalmak tartalmát, hanem az elmélet egészének *működési elvét* érinti, ez adja az elmélet voltaképpeni antihumanizmusát. Kiküszöbölése tehát alapvetően *módszertani probléma*, s ez a tény mindenekelőtt a „kritikai újragondolás” szempontjainak felülvizsgálását teszi szükségessé. E téren elért „részeredmények” — mint a szerző is hangsúlyozza — önmagukban még nem eredményezik a gyakorlati-elméleti totalitás megújho-

dását. Az újragondolás teoretikus lehetőségében közvetlenül benne foglaltatik annak gyakorlati szükségszerűsége. Ezért nem mindegy, hogy milyen természetű gyakorlat elméleti szükségletét elégíti ki. Sztranyiczki Gábor könyvében az itt elmondottak értelmében nem a marxizmus determinizmuszempléletének, egy dogmatikus determinizmuszempléletnek a „kritikai újragondolását“ valósítja meg. Ez utóbbi eljárás jelzett eredményei ellenére szükségképpen a dogmatizmus gyakorlati önbírálata. Mindaddig, míg ez a belső önkritika nem válik a dogmatizmust termelő körülmények külső kritikájává — paradox módon —, nem szünteti meg a dogmatizmus esélyeit. Következésképpen e tárgy eddigi elgondolása körülményeinek és lehetőségeinek (e lehetőségek további lehetetlenségét feltáró) kritikája szolgálhatna csak elméleti-módszertani alapul a tárgy újragondolásához, s állíthatná csak helyre elmélet és gyakorlat szerveslenné torzuló viszonyát.

Nem elég tehát elméletünk fogalmairól időnként letörölgetni a port. Napjaink megújuló forradalmi gyakorlatának teóriaszükségletét egy olyan elmélet elégítheti ki, amely e gyakorlat humánus lényegét és reális szabadságlehetőségeit feltáró fogalmakkal rendelkezik. Meglévő fogalmaink újszerű tárgyalása, a legújabb tudományos ismeretekkel való fel-

frissítése sem mentesíti e fogalmakat az erkölcsi kopástól — az elméleti antihumanizmus fenyegető veszélyétől —, ha működési elvük a régi marad. Az elméleti mechanizmus egészében, alapjában való felújításával tarthatjuk csak fel magának a dialektikának a *demokratikus* tartalmát. Ez csak akkor sikerülhet, ha az elméleti alkotótevékenység módszertani fogásaiból kiküszöböljük a hagyományos tárgyalásmód sematizmusát és stílári rutinját, a problémák szélsőséges (vagy a kisajátító örkérvényűség, vagy csak a „szerény“ hozzájárulás képzetét keltő) tisztázását, és az újragondolás lehetőségeinek és határainak pontos körvonalazásával utat engedünk a filozófiába életet öntő *továbbgondolásnak*. Problémáinak újragondolása révén az elméletnek mindenekelőtt *önmagához* kell kritikailag viszonyulnia ahhoz, hogy a gyakorlattal való aktív kommunikációjának megfelelő módszertani alapot teremthessen. Mindez egy humánus, erkölcsi tölteténél fogva is jelentős, újszerű, *demokratikus elméleti magatartás* egyéni és kollektív kimunkálását igényli.

A Sztranyiczki Gábor könyve kínálta módszertani tanulságokat összefoglalva azt mondhatjuk: szükségesnek véljük az újragondolás „mikéntjének“ *kritikai újragondolását*.

Veress Károly